

*Андрушків Р.Ю.,
к.е.н., доцент кафедри фундаментальних та спеціальних дисциплін,
Чортківський навчально-науковий інститут підприємництва і бізнесу
Тернопільського національного економічного університету*

ДО ПИТАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНОГО МОНІТОРИНГУ ЗА УМОВ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Анотація. У статті розкрито сутність державної системи соціально-екологічного моніторингу, яка враховує взаємодію суб'єктів соціально-екологічних систем з довкіллям. Виділено функції та рівні системи державного моніторингу навколишнього природного середовища. Розроблено концептуальну блок-схему структури соціально-екологічного моніторингу.

Ключові слова: державна система моніторингу, моніторинг навколишнього природного середовища, соціально-екологічний моніторинг, життєдіяльність населення, соціально-екологічний прогноз.

Постановка проблеми. Ефективність функціонування національної системи моніторингу довкілля в значній мірі пов'язана з належним теоретико-методологічним обґрунтуванням його концептуальних засад. Позаяк моніторинг вважається перш за все прикладним інструментом контролю за станом довкілля, на нашу думку, його недооцінюють як систематизований комплекс заходів, який спрямований на спостереження за впливом навколишнього середовища на життєдіяльність населення.

Для успішної реалізації концепції державної соціально-екологічної безпеки необхідно взяти до уваги положення про те, що національний моніторинг слід розглядати, враховуючи системну парадигму. В такому разі державний моніторинг як цілісна система контролю над станом довкілля і його впливом на життєдіяльність населення за своїм змістом повинна складатись із кількох підсистем. Принципова відмінність між останніми полягатиме лише в специфіці системного підходу до спостереження за тими чи іншими різновидами системних об'єктів чи процесів, які, власне, і визначають функціонування державної системи життєдіяльності населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні засади концепції моніторингу довкілля (екологічного моніторингу) закладалися ще з 60-х років минулого століття у працях відомих природознавців: В.А. Анучіна, М.І. Базілевича, А.М. Гріна, О.Г. Ісаченко, В.Є. Соколова, Л.М. Філіппова та ін. З 80-х років ХХ ст. концепцію моніторингу взяли на озброєння соціоекологи, економісти і філософи: Г.О. Бачинський, М.В. Гладій, А.О. Горелов, Б.М. Данилишин, М.І. Долішній, С.І. Дорогунцов, В.Д. Комаров, В.С. Крисаченко, Ю.Г. Марков, Д.Ж. Маркович, М.М. Моїсєєв, М.П. Реймерс, О.І. Салтовський, А.Д. Урсул, М.П. Федорченко, М.І. Хилько та ін.

На початку ХХІ ст. зміст поняття «екологічний моніторинг» значно розширюється. Перш за все за рахунок акцентів на пріоритетності його інформаційної складової як основи прийняття ефективних і релевантних управлінських рішень при вирішенні існуючих екологічних проблем та побудові на цій основі комплексних моніторингових систем державного соціально-еконо-

мічного розвитку [3]. По-друге, в результаті запровадження системи екологічного аудиту, який дослівно доцільно трактувати як «екологічне обстеження чи екологічний огляд» [4], що за змістом є досить близьким до широкого трактування поняття «моніторинг» у цілому.

Сучасні більш широкі і прогресивні підходи до застосування ідеї моніторингу в практиці управління сферою екологічної безпеки зустрічаємо у працях вітчизняних вчених: В.І. Андрейцева, О.М. Адаменко, Г.О. Білявського, В.В. Гетьмана, Л.Г. Мельника, В.М. Навроцького, Ю.М. Саталкіна, В.Я. Шевчука та ін.

Мета статті полягає в обґрунтуванні та визначенні поняття «соціально-екологічний моніторинг». Останній не є альтернативою традиційним системам моніторингу довкілля, а повинен лише, на нашу думку, логічно доповнити існуючу систему екологічного контролю, в якій на даний момент недостатньо відстежуються саме зворотні впливи довкілля на будь-який суб'єкт взаємодії з ним. А тому довкілля, яке знаходиться під інтенсивним антропогенним впливом, починає значно впливати на життєдіяльність тріади «людина – населення – суспільство», яка, власне, і представляє усіх основних суб'єктів соціо-оприродної взаємодії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Моніторинг стану навколишнього природного середовища, або екологічний моніторинг – це система спостереження, збирання, обробки, передачі, збереження та аналізу інформації про стан навколишнього середовища, а також її оцінка і прогнозування, спрямовані на контроль антропогенних змін природного середовища існування людини. Екологічний стан довкілля розвивається як природним шляхом, так і під впливом антропогенного (техногенного) навантаження. Оскільки соціально-природна взаємодія є багатовекторним процесом із прямими і зворотними зв'язками, то екологічний стан середовища існування людини суттєво впливає на її життєдіяльність. А тому кінцевий результат такої взаємодії, який досить часто має загрозливий і кризовий характер, створює, таким чином, потребу в спостереженні, збиранні й оцінці інформації про всі явища і процеси, стани і ситуації, що можуть нести загрозу здоров'ю і життю людини.

Ось чому система державного (національного) моніторингу повинна бути організована наступним чином, щоб була можливість не тільки для спостереження й аналізу про стан довкілля, а й забезпечення органів державного управління оперативною інформацією, прогнозними показниками і попередженнями про можливі зміни довкілля, що загрожують життєдіяльності населення. Саме зростання масштабів і наслідків соціально-екологічних небезпек, як природного, так і антропогенного походження, для правильності прийняття і підтримки управлінських рішень та розробки науково обґрунтованих довго-

строкових і оперативних соціально-екологічних програм вимагає розробки і впровадження системи соціально-екологічного моніторингу.

Згідно із затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 23 вересня 1993 р. № 785 «Положення про державний моніторинг навколишнього природного середовища» [1], в Україні здійснюється стандартний (загальний), кризовий (оперативний) та науковий (фоновий) моніторинг навколишнього природного середовища.

Система державного моніторингу навколишнього природного середовища створюється на трьох рівнях:

1) локальний – на території окремих об'єктів (підприємств, ділянок ландшафтів);

2) регіональний – у межах адміністративно-територіальних одиниць, на територіях економічних і природних регіонів;

3) національний – на території України в цілому. Система спостережень, збирання та обробки екологічної інформації реалізується органами Міністерства екології та природних ресурсів України (Мінприроди України) разом з іншими міністерствами та відомствами.

Крім національного, регіонального і локального рівнів, екологічний моніторинг організовує також у межах адміністративних підрозділів (областей, районів, міст, сіл), окремих підприємств, рекреаційних зон, або в межах галузей (нафтогазового, агропромислового, лісогосподарського та інших комплексів). Комп'ютерні інформаційно-керуючі системи збирання екологічної інформації дозволяють переходити від одного до іншого рівня заради аналізу й узагальнення стану довкілля та оцінки і прогнозування розвитку несприятливих і небезпечних процесів і явищ.

Як бачимо, головна предметна спрямованість на спостереження в основному за станом навколишнього середовища дещо звужує соціально-екологічну значимість цього важливого прикладного інструменту екологічної безпеки. А тому ми вважаємо, що давно настав час корекції мети, завдань і структури державної системи екологічного моніторингу.

Загальний (стандартний) моніторинг навколишнього природного середовища, який виконує перш за все геоекотичну функцію оцінки стану довкілля в межах тих чи інших територіальних систем, має здебільшого природно-господарську спрямованість і гарантує переважно економіко-екологічну безпеку. Науковий (фоновий) моніторинг навколишнього природного середовища, у свою чергу, виконує біоекотичну функцію, за що отримав також назву біосферного моніторингу. Зрозуміло, що цей вид моніторингу довкілля має природоохоронну спрямованість і забезпечує екологічну безпеку всіх типів і рівнів природних (екологічних) систем. Ці дві складові підсистеми моніторингу є традиційно-буденними науково-прикладними складовими моніторингу довкілля, що мають геоекосистемний або біоекосистемний характер спостереження за нормальним станом і перебігом процесів у нормальних і звичайних режимах і умовах навколишнього середовища.

Оперативний (кризовий) моніторинг навколишнього природного середовища (згідно з державною класифікацією), як видно із його завдань, є найбільш наближеним до спостереження за потенційно-небезпечними явищами, процесами і об'єктами, що можуть нести загрозу життєдіяльності населення. Тим самим він забезпечує правильне та ефективне прогнозування соціально-екологічної ситуації та розв'язання кризових (надзвичайних) ситуацій і проблем, що і є предметом соціально-екологічної безпеки.

Виходячи із соціально-екологічним концепції сталого розвитку суспільства і безпеки життєдіяльності населення, доцільно розглядати цю складову державної системи екологічного моніторингу як антропо-екологічний моніторинг, який і повинен сприяти формуванню безпечних умов життєдіяльності населення. Але й це лише звужене й обмежене трактування функцій цього виду моніторингу, який повинен в оперативному режимі реагувати також на ті чи інші кризові ситуації природного або техногенного походження.

Ось чому у широкому трактуванні цю складову державної (національної) системи моніторингу доцільно розглядати як системний соціально-екологічний моніторинг умов середовища життєдіяльності населення. А оскільки ці умови часто бувають не лише природного, але й штучного походження, наприклад, виробничі, побутові, навчальні і т. п., всю систему державного моніторингу слід трактувати як моніторинг навколишнього середовища життєдіяльності населення.

При аналізі галузевого розподілу повноважень і завдань, які стоять перед різноманітними державними управлінськими підрозділами, не згадано чіткі повноваження і дії щодо організації моніторингу довкілля і його територіальній структурі, які покладено на Державну службу України з надзвичайних ситуацій. Ми пропонуємо всі аспекти щодо координації дій у процесі організації соціально-екологічного моніторингу покласти саме на підрозділи цієї служби.

Інші структури займаються в основному спостереженнями і хіміко-аналітичним контролем стану забрудненого довкілля. Цілком зрозуміло, що лише цього недостатньо для повноцінного функціонування регіонального, а тим паче локального соціально-екологічного моніторингу. А, отже, слід розбудувати ще як мінімум два важливих складових напрямки повноцінної системи моніторингу.

Перш за все це збирання, аналіз і оцінка інформації щодо впливу техногенних і природних несприятливих чинників на життєдіяльність населення. Таким чином, буде створено базу даних, яка дозволить за відносно короткий період часу (10–15 років) накопичити знання про динаміку соціально-екологічних процесів, що загрожують нормальній життєдіяльності людини. Саме дослідження динамічних властивостей системи соціально-екологічної безпеки життєдіяльності населення з використанням моніторингового інструменту дозволить вивчити формалізовані образи цієї системи та створити соціально-екологічну модель життєдіяльності населення держави, регіону. Міжнародний практичний досвід застосування такого підходу розглянуто на доповіді Інституту всесвітнього спостереження «Стан світу 2000» [5].

В зв'язку з тим, що життєдіяльність людини відбувається у довкіллі її існування (навколишнє середовище життєдіяльності населення), яке складається як з природних, так і штучно створених компонентів, а це довкілля, в свою чергу, є безпосереднім результатом соціально-екологічної взаємодії суспільства і природи, вважаємо за доцільне використовувати наступний варіант назви «державна система моніторингу стану довкілля і умов життєдіяльності населення». Ця трактовка більш повно відображує соціально-екологічну сутність системи моніторингу, функції якої в сучасних умовах розширюються і ускладнюються. Окрім цього, вона дозволяє розкрити екологічний зміст і кризову спрямованість оперативного моніторингу, який, власне, і є одним із інструментів забезпечення соціально-екологічної безпеки життєдіяльності населення.

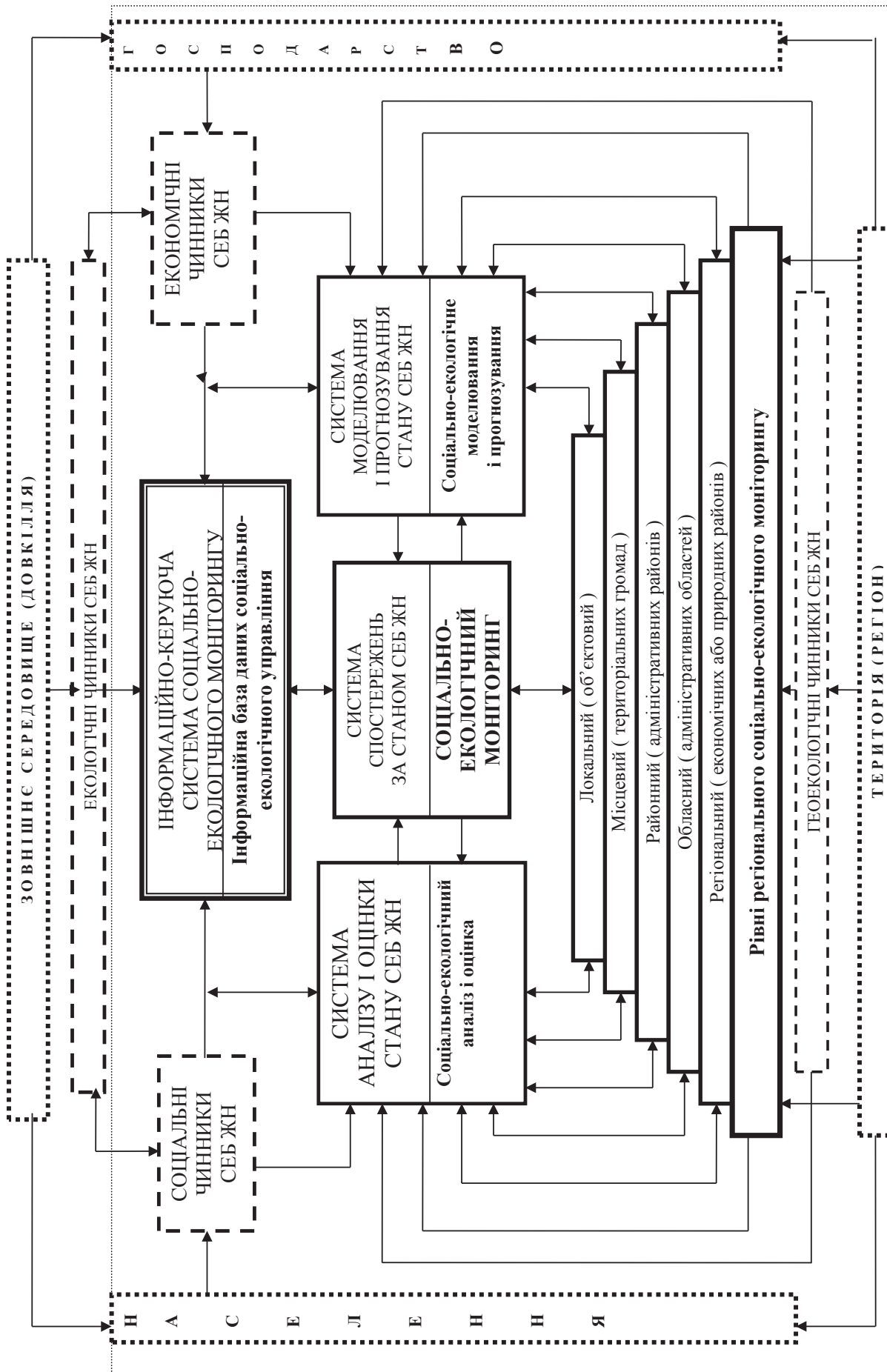

Рис. 1. Структура соціально-екологічного моніторингу

Запропонований зміст і структуру соціально-екологічного моніторингу наглядно демонструє концептуальна блок-схема структури соціально-екологічного моніторингу (рис. 1). На схемі розкрито взаємодію основних компонентів організації системи моніторингу, його місце в системі соціально-екологічної безпеки життєдіяльності населення та співвідношення з її структурними компонентами, що безпосередньо задіяні в організації соціально-екологічного моніторингу.

З метою оптимізації і покращання соціально-екологічної ситуації доцільно для регіонів створити інформаційно-керуючі системи соціально-екологічного моніторингу (ІКС СЕМ) різних рівнів, що мають бути інтегровані між собою і, в свою чергу, бути складовою національної системи соціально-екологічного моніторингу.

Одне з головних завдань системи соціально-екологічного моніторингу – це створення бази даних, яка буде складатись з кількох інформаційних блоків для інформаційного забезпечення ІКС СЕМ.

Більш важливим є заключний напрямок соціально-екологічного моніторингу, пов'язаний з прогнозуванням розвитку потенційно небезпечних соціально-екологічних станів і ситуацій, які можуть мати катастрофічні наслідки для життя і здоров'я населення. Такий соціально-екологічний прогноз повинен визначити можливі шляхи запобігання тим чи іншим негативним наслідкам небезпечних природних та техногенних процесів.

Висновки. Таким чином, реалізація системи соціально-екологічного моніторингу дозволить оптимізувати управління системою державної безпеки життєдіяльності населення. Весь комплекс дій під час повноцінного соціально-екологічного моніторингу буде покликаний забезпечити уникнення або хоча б попередження реалізації існуючих загроз для життєдіяльності суспільства в цілому і кожної людини зокрема, що буде логічним доповненням до «Концепції єдиної державної системи запобігання і реагування на аварії, катастрофи та інші надзвичайні ситуації».

Література:

1. Постанова Кабінету Міністрів України «Положення про державний моніторинг навколишнього природного середовища» від 23.09.1993 р. № 785 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/785-93-%D0%BF>.

2. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Концепцію створення єдиної державної системи запобігання і реагування на аварії, катастрофи та інші надзвичайні ситуації» від 07.07.1995 р. № 501 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/501-95-%D0%BF>.
3. Гладій М.В., Долішній М.І., Писаренко С.М. та ін. Регіональний менеджмент і моніторинг / [М.В. Гладій, М.І. Долішній, С.М. Писаренко та ін.]. – Львів : Інститут регіональних досліджень, 1998. – 68 с.
4. Мельник Л.Г. Екологічна економіка : [підручник] / Л.Г. Мельник. – Суми : Університетська книга, 2003. – 348 с.
5. Браун Л.Р. та ін. Стан світу 2000 : Доповідь Інституту всесвітнього спостереження про прогрес до сталого суспільства / Л.Р. Браун [та ін.] ; ВГО «Україна. Порядок денний на XXI століття», Інститут сталого розвитку. – К. : Інтелсфера, 2000. – 312 с.

Андрушків Р.Ю. К вопросу государственной системы социально-экологического мониторинга в условиях жизнедеятельности населения

Аннотация. В статье раскрыта сущность государственной системы социально-экологического мониторинга, которая учитывает взаимодействие субъектов социально-экологических систем с окружающей средой. Выделены функции и уровни системы государственного мониторинга окружающей природной среды. Разработана концептуальная блок-схема структуры социально-экологического мониторинга.

Ключевые слова: государственная система мониторинга, мониторинг окружающей среды, социально-экологический мониторинг, жизнедеятельность населения, социально-экологический прогноз.

Andrushkiv R.Y. To the question of state system a social and ecological monitoring the conditions of life of the population

Summary. The article reveals the essence of the state system of social and environmental monitoring, which takes into account people engaged in social-ecological systems with the environment. Highlight functions and levels of the public environmental monitoring. The conceptual block diagram of the structure of social and environmental monitoring.

Keywords: state monitoring system, monitoring the environment of social and environmental monitoring, livelihood, social and environmental forecast.